

2008-332

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ
(И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
университети – тең уюгтуруучу)**

Д 13.06.331 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 494.3: 371.30: 370.179.1

САРЫМСАКОВА БУРАЙМА ЖЭЭНБАЕВНА

**КЫРГЫЗ МЕКТЕПТЕРИНИН V КЛАССТАРЫНДА
ЛЕКСИКАНЫ ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ**

**13.00.02 – окутуунун теориясы жана методикасы
(кыргыз тили)**

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2008

нилери. Бир маанилүү, көп маанилүү сөздөр. Сөздүн тике жана отмо маанилери. Сөздүн эмоционалдык мааниси. Синонимдер, омонимдер, антонимдер»¹ жөнүндө лингвистикалык-теориялык маалыматтарды алуу менен бирге, лексикалык каражаттарды өз кебинде ыктуу жана орундуу колдоно билүүгө, ошондой эле окуучулардын логикалык ой жүгүртүүлөрүн өркүндөтүп, кеп маданиятынын негизги норма-талаптарын да өздөштүрүүлөрүнө жетишүү керек.

Кыргыз тилин эне тил катары окутууга мамлекеттик стандарттын жана окуу программасынын койгон талаптарын, тилдин лексикасын окутуунун теориялык жана практикалык маселелерин толук жана ар тараптуу терең изилдөөгө албай, илимий-методикалык негиздерин аныктабай туруп, аны турмушка ашыруу дээрлик мүмкүн эмес. Кыргыз тилин окутуунун методикасы өзүнчө илим катары толук калыптанып, эне тилди орто мектептерде окутуунун бир катар олуттуу маселелери методикалык жактан изилденип, алар окутуу процессин жакшыртууга, сабактын сапатын көтөрүүгө кызмат кылып келе жаткандыгы белгилүү. Илимде эне тилдин фонетикасын жана синтаксисин, орфографиясын жана пунктуациясын окутуунун методикасы кыйла толук изилденип, морфологиянын айрым бөлүмдөрүн окутууга арналган эмгектер жарык көргөн. Ал эми лексиканы орто мектептерде окутуу жумуштарына арналган методикалык эмгектер өтө эле аз. Бул багыттагы кыргыз тилиндеги изилдоолөрдөн А.Осмонкуловдун 1984-жылы жарык көргөн «Орто мектептин IV класстарында лексиканы окутуунун методикасы» аттуу чакан эмгеги жана В.Мусаеванын 1993-жылы чыккан «Мектепте лексиканы окутуу» деген китепчесин көрсөтүүгө болот. Аталган эмгектердин көлөмдөрү чектелүү болгондуктан, алар лексиканы окутуунун бардык маселелерин толук камтый алышкан эмес. Экинчиден, эки эмгек тең кыргыз тилин окутуу боюнча мамлекеттик стандарт жана ага ылайык мектеп программасы иштелип чыкканга чейин жаралгандыктан, лексиканы окутууга коюлуп жаткан соңку талаптар камтылган эмес. Кыргыз тилинин лексикасын окутуунун методикасын иштеп чыгуудагы мындай абал аталган бөлүмдү орто мектептерде окутуу жумуштарына өз таасирин тийгизип, бул диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугун аныктады.

«Кыргыз мектептеринин 5-класстарында лексиканы окутуунун методикасы» аттуу диссертациялык иштин темасы Кыргыз

¹ Жалпы билим берүүчү орто мектептердин 5-11-класстары үчүн кыргыз тили боюнча программа. – Бишкек, 2004, 19-бет.

Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндөгү» (2004) мыйзамынын, «Республиканын мектептеринде кыргыз тили жана адабияты боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарынын» (1996) жана «Жалпы билим берүүчү орто мектептердин 5-11-класстары үчүн кыргыз тили боюнча программанын (2004) талаптарына ылайык келип, аларды турмушка ашырууну шарттайт.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилинин лексикасын орто мектептердин 5-классында окутуунун теориялык жана методикалык негиздерин иштеп чыгуу жана аны практикага киргизүү болуп саналат.

Изилдөөнүн объектиси: Орто мектептердин 5-классында кыргыз тилин окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети катары кыргыз тилинин лексикасын 5-класста окутуунун лингвометодикалык негиздерин окуп-үйрөнүүнүн мазмуну, ыкмалары жана формалары алынды.

Изилдөөнүн максатына ылайык ага төмөнкүдөй илимий божомолдор коюлду:

– кыргыз тилинин лексикасын окутуу мамлекеттик стандарттын талаптарын эске алуу менен жүргүзүлсө;

– лексикалык материалдарды окутуу лингвистикалык маалыматтарды берүү менен чектелбей, балдардын сөз байлыгын өстүрүү, кеп маданиятын үйрөтүү маселелери менен айкалышта уюштурулса;

– лексиканы окутуунун салттуу жолдору менен катар инновациялык жана интерактивдүү ык-жолдору колдонулганда;

– сунуш кылынган ык-жолдор эксперименталдык иштердин жыйынтык-натыйжалары менен тастыкталып, бирдиктүү бир методикалык системасы иштелип чыкса гана кыргыз тилинин лексикасын 5-класста окутуу процесси талаптагыдай болмокчу.

Изилдөөнүн максатын жана божомолун ишке ашыруу үчүн алдыга төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

– кыргыз тилинин лексикасын окутуунун тарыхын, методикасын жана азыркы абалын терең окуп-үйрөнүү;

– тилдин лексикасына байланыштуу материалдардын окуу программаларында жана окуу китептерде берилишин талдоо;

– сөз маанилерин окутуунун учур талабына шайкеш инновациялык ык-жолдорун иштеп чыгуу, практикага колдонууга сунуш кылуу;

– лексиканы окутуу менен окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү, кеп маданиятына үйрөтүү жана ой жүгүртүүлөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүчү ык-жолдорун иштеп чыгуу;

– эксперименттик жумуштардын жыйынтыктарын жалпылаштыруу жана конкреттештирүү аркылуу лексиканы окутуунун методикалык системасын практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн методологиялык негизин педагогика, психология жана лингвистика илимдериндеги соңку изилдөөлөр, КРынын «Билим берүү жөнүндөгү», «Мамлекеттик тил жөнүндөгү» мыйзамдары, кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандарттары жана концепциялары, жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун нормативдик документтери, тилди окутуунун методикасы боюнча кыргыз, орус жана чет тилдерди окутуу боюнча иштеп чыккан методикалык, дидактикалык эмгектер түздү.

Изилдөө процессинде төмөнкүдөй методдор колдонулду

1. Теориялык багытта:

– тилди, анын ичинде, тилдин лексикасын окутуунун педагогикалык, лингвистикалык, психологиялык негиздери жана социалдык мааниси, максаты жана милдеттери тууралуу жарыяланган эмгектерди окуп үйрөнүү, жалпылаштыруу;

– кыргыз тилин, анын лексикасын окутуунун методикасына арналган илимий-методикалык эмгектерди, нормативдик-документтерди талдоо;

– лингвистикалык сөздүктөрдү талдоо, лексиканы окутууга зарыл керек болгон тилдик материалдарды иликтөө.

2. Практикалык багытта:

– кыргыз тилинин лексикасын орто мектептерде, анын ичинде, 5-класста окутуунун азыркы абалы жана проблемалары менен жакындан таанышуу, талдоо, жалпылаштыруу, сабактарга катышуу;

– мектеп мугалимдеринин жана окуучулардын анкеталык суроолорго берген жоопторун талдоо, ангемелешүү, жалпылаштыруу;

– мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү, жалпылаштыруу жана тыянактарды чыгаруу;

– 5-класста лексиканы окутуунун деңгээлин көтөрүүчү алгылыктуу жана ийкемдүү ык-жолдорду аныктоо, аларды практикада сынап көрүү, иликтөө, синтездөө;

– педагогикалык эксперимент жүргүзүү, анын жыйынтыктарын талдоо, жалпылаштыруу жана статистикалык тыянак чыгаруу.

Изилдөөнүн илимий-методикалык булагы катары кыргыз тилинин лексикасын орто мектептерде окутуунун тарыхы, ал боюнча иликтенген методикалык эмгектер, лексиканы окутуу боюнча орус жана башка тилдерде жарык көргөн соңку эмгектер

жана педагогика, лингвистика илимдериндеги аныкталган ки-йинки изилдөөлөр кызмат кылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иште кыргыз тилинин лексикасын орто мектепте окутуунун теориялык жана методикалык маселелери алгач ирет комплекстүү изилдөөгө алынышы.

Лексиканы 5-класста окутууда окуучуларга лингвистикалык билим берүү менен бирге, алардын кебин өстүрүү, сөзүп байытуу, андан ары кеп маданиятына үйрөтүү сыяктуу методикалык жаңы системанын иштелип чыгып, практикада сунуш кылынып отурушу. Лексиканы окутууда сунуш кылынган ык-жолдор, каражаттар жана сабактын мазмунун аныктоочу лексикалык материалдардын ийкемдүү, алгылыктуулары эксперименттик жумуштардын жыйынтыктары менен коштолуп, жалпы эле кыргыз тилин окутуунун методикасына жаңы багыттын сунуш кылынышы менен аныкталат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. 5-класста кыргыз тилинин лексикасын окутууда мугалимдерге таяныч курал боло алат, алардын билимин өркүндөтүү курстарында пайдаланса болот. Окумуштуу – методисттер, аспиранттар мектепте лексиканы окуп үйрөнүүнүн теориясы менен практикасын өркүндөтүү боюнча мындан аркы иштеринде, изилдөөлөрүндө колдоно алышат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

• кыргыз тилин окутуу системасындагы лексиканын алган орду жана анын балалык кебин байытып, сөз маданиятын өстүрүүдөгү мааниси;

• сөз маанилерин окутуунун ык-жолдору жана жаңы каражаттары;

• синоним, омоним жана антонимдерди окутуунун инновациялык ык-жолдору;

• лексиканы 5-класста окутууну окуучулардын теориялык маалыматтуулугу менен кеп маданиятын өркүндөтүүнү бирдикте жүргүзүүнүн методикалык системасы;

• лингвистикалык, этимологиялык сөздүктөр менен иштөөнүн жолдору;

Изденүүчүнүн кошкон жекече салымы. Диссертациялык иште изденүүчүнүн көп жылдык педагогдук иш-тажрыйбасына таянуу менен педагогикалык, психологиялык жана тилди окутуунун методикасына арналган илимий эмгектерди окуп-үйрөнүү менен жалпылаштырылды, практик мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү менен лексиканы 5-класста окутуунун методикасы өз

алдынча иштелип чыкты. Лексиканы окутууга байланыштуу методикалык жол-жоболор, ой-сунуштар изденүүчү тарабынан жекече иштелди жана практикада сунушталды.

Изилдөө иштери төмөнкүдөй этаптарда жүргүзүлдү

Биринчи этап: 2001-2003-жылдары орто мектептерде лексиканы окутуунун тарыхы, окуу программалары жана окуу китептери терең изилденди. Лексиканы окутуунун абалы, проблемалары жана перспективалары аныкталды. Лексиканы окутуунун методикасына арналган илимий-методикалык эмгектер окуп үйрөнүлдү.

Экинчи этап: 2003-2005-жылдары 5-класста лексиканы окутууга байланыштуу теориялык жана методикалык эмгектерге, мугалимдердин тажрыйбасына таянуу менен кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандартынын, окуу программаларынын негизинде лексиканы окутуунун методикасы иштелип чыгып, илимий божомол такталды.

Үчүнчү этап: 2005-2007-жылдары иштелип чыккан методикалык ык-жолдор, ой-сунуштар эксперименттик жумуштар аркылуу текшерилип, такталып, жыйынтыктары жалпылаштырылды. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары такталып, иретке келтирилди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы

Изилдөөнүн негизги мазмуну 8 аталыштагы эмгекте чагылдырылды.

Диссертациялык иштин структурасы.

Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын тандалып алынышы негизделип, анын актуалдуулугу аныкталды. Изилдөөнүн максат-милдеттери, объект-предмети, жаңылыгы, практикалык мааниси, илимий божомолу, коргоого коюлуучу негизги жоболор, апробациясы тууралуу маалыматтар берилди.

Биринчи глава «V класста лексиканы окутуунун теориялык жана практикалык маселелери» деп аталып, лексиканы окутуунун тарыхы, окуу программалары, окуу китептери жана методикалык эмгектер талдоого алынды. Лексиканын мектепте окуп-үйрөнүлүүчү материалдарына теориялык-методикалык мүнөздөмө берилди жана сөз маанилерин окутуунун методикасы иштелип чыкты.

Экинчи глава. «Синоним, омоним, антонимдерди окутуунун методикасы» деп аталып, аларды окутуунун методикалык маселелери өз-өзүнчө иштелип, окутуунун ык-жолдору каралды.

Үчүнчү глава. «Лексиканы окутууну өркүндөтүүнүн инновациялык ык-жолдору, каражаттары жана эксперименттик жумуштар» деген аталышта иштелди. Главада лексиканы окутууну өркүндөтүүгө өбөлгө болчу ык-жолдор жана каражаттар тууралуу сөз болду. Изилдөө боюнча жүргүзүлгөн эксперименттик жумуштардын жүрүшү жана жыйынтыктары тууралуу маалыматтар да ушул главада берилди.

Корутунду бөлүмүндө диссертациялык изилдөө боюнча жалпы жыйынтыктар, корутундулар жана методикалык сунуштар берилди.

Иш пайдаланылган адабияттардын тизмеси менен аяктады. Тиркеме түрүндө табу жана эвфемизмди окутуунун эки башка үлгү сабагы тиркелди.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Иштин биринчи главасы «V класста лексиканы окутуунун теориялык жана практикалык маселелери» деп аталып, мында орто мектептерде лексиканы окутуунун тарыхы жана методикалык иштелиши, сөз маанилерин окутуунун ык-жолдору, каражаттары изилдөөгө алынды.

Лексиканы окутуу тилдин маанилик-мазмундук бирдиги болгон сөздү окутуу-үйрөтүү, тилди окутуу жумуштары менен бирге, бир эле убакта башталат. Сөздү, жалпы эле лексиканы камтыбаган тилди окутуу болушу мүмкүн эмес. Кыргыз тилинин лексикасын окутуу иши, аны эне тил катары окутуу, сабатсыздыкты жоюу иштеринин башталышы менен биримдикте башталган.

Кыргыз тилинин лексикасын окутуунун негизги максаттары төмөнкүлөр:

- кыргыз тилинин лексикалык системасы тууралуу жалпы маалыматтарды берүү;
- мектеп окуучуларын кептеги (сүйлөшүүдөгү) лексикалык бирдиктеринин маанисин жана ролун аныктоого үйрөтүү;
- окуучуларды сөз корунун баюу жолдору, жасалуу ыктары менен тааныштыруу;
- лексикалык бирдиктерди (сөздөрдү) сүйлөшүүнүн максатына жана жагдай-шартына жараша колдонууга көнүктүрүү ж.б.

Көрсөтүлгөн максатка жетүү үчүн конкреттүү милдеттерди турмушка ашыруу зарыл. Биздин пикирибизде, алар төмөндөгүчө:

- окуучуларга лексиканын негизги бирдиги болгон сөз, анын лексикалык мааниси, кептеги ролу жөнүндө толук жана ар тараптуу түшүнүк берүү;

— окуучуларды ар кандай лингвистикалык сөздүктөр менен иштөөгө, аны күндөлүк практикасында колдоно алууга көнүктүрүү;
— лексика, жалпы эле тил жөнүндөгү билим, билгичтик жана коңлдүмдөрүн тереңдетүү жана байытуу;

Кыргыз тилинин лексикасын орто мектептерде окутуу жумуштары боюнча кыйла тажрыйбалар топтолуп, аны окутуунун методикасы боюнча А.Осмонкуловдун, В.Мусаеванын атайын эмгектери, айрым макалалар жарыяланганы менен анын көптөгөн маселелери алигиче иштелип чыга элек. Мисалы, окуу китеби боюнча буларды көрсөтүүгө болот.

Республикада элге билим берүү министрлиги тарабынан бекиткен V класстын «Кыргыз тили»¹ 1970-жылдан берки убакыттын ичинде көптөгөн оңдоолор жана өзгөртүүлөр киргизилип, 17 жолу кайрадан басылганы менен сапаттык жактан толук өркүндөтүлдү деп айта албайбыз. Бул окуу китеби ушунча кайталанып басылганы менен лексиканы окутууга бар болгону жети бет берилип, мазмуну жагынан да анчалык өркүндөтүлгөн жок. Анын бардыгына авторлор коллективи күнөөлүү деп түртө салуу да калыстыкка жатпайт. Окуу китебинин мурунку эле көлөмү сакталып келүүдө, сааттары аз бөлүнгөн. Экинчиден, лексиканы окуп-үйрөнүүдөгү жаңычыл иликтөөлөр кыргыз тилинин окуу китептерине толук киргизилбей келүүдө. Ушунун өзү кыргыз тили окуу китебинин сапатын жакшыртуу үчүн тиешелүү өзгөртүүлөр киргизүү жагы колго алынбай жатканын далилдеп турат.

Окуу китебинде лексиканы окутууга карата берилген көнүгүү-машыгуу жумуштары боюнча: сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанисине — 5, көп маанилүү жана бир маанилүү сөздөргө — 6, сөздүн тике жана өтмө маанисине — 5 көнүгүү берилген. Окуучулар лексикага тиешелүү материалдарды толук өздөштүрүүсү үчүн бул өтө аздык кылат. Экинчиден, китепке кирген көнүгүүлөр мазмуну жагынан көбүнчө бир түрдүү болуп, окуучулардын кызыгууларын өстүрө турган көнүгүүлөр системасы өтө жарды, же мурдагы окуу китептеринин деңгээлинен анча ашып кеткен эмес. Ошондуктан V класстын «Кыргыз тили» окуу китебинде көп маанилүү жана бир маанилүү сөздөр, сөздүн тике жана өтмө мааниси боюнча берилген көнүгүүлөрдүн саны материалды толук өздөштүрүү үчүн жетишсиз.

Ушул класстар үчүн түзүлгөн орус мектептерине арналган окуу китептеринде элдик оозеки чыгармалардан, адабий китептерден алынган көнүгүүлөр, макал-лакаптар, табышмактар, суроо-жооп-

¹ «Кыргыз тили», авт. Осмонкулов А, ж.б.

тор, орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулукту жакшыртууга байланыштуу көнүгүүлөрдүн саны алда канча көп. Ошондой эле «кашаадагы сөздү тууралап жазгыла», «бир маанилүү сөздөрдү көп маанилүү сөздөр менен алмаштыргыла», «таблицаны ушул суроолорго ылайык толтургула», «бул сөздөрдү үч колонкага бөлүштүрүп жазгыла», «сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүргүлө» деген сыяктуу тажатма көнүгүү талаптары окуучуларды кызыктырып, лексика боюнча алган билимдерин бышыктоого багыт бербейт.

Кыргыз тилиндеги синоним, антоним, омоним жөнүндө да ушунун эле өзүн айтууга болот. Китепке кирген көнүгүүлөр көбүнчө бир жактуу болуп, ар кандай адабий китептерден алынган маалыматтар, ырлар, макал-лакаптар, табышмактар жана элдик оозеки чыгармалардан үзүндүлөр, жаңылтмачтар жана кроссворддор жокко эсе.

Программалык талаптарга ылайык ушул темалардан тышкары семасиология жөнүндө түшүнүк, сөздүн эмоционалдык мааниси, табу жана эвфемизмдер менен тааныштыруу максатында берилген жазуу жумуштары, лексикалык талдоолор, сөздүк жумуштары жана ар кандай мазмундагы көнүгүүлөрдү киргизүү зарылдыгы болсо да бир топ жылдан бери мындай талаптардын аткарылбай жатканы да окуу китебинин орчундуу кемчиликтеринен болуп саналат.

Главанын экинчи бөлүгүндө сөз манилерин окутуунун методикасы: бир жана көп маанилүү сөздөрдү, сөздүн тике жана өтмө маанилерин окутуунун ык-жолдору жана каражаттары тууралуу изилдөө иштери жүргүзүлдү.

Лексиканы окутууда төмөнкүдөй жумуштар аткарылууга тийиш эле:

1. Түшүнүксүз жана жаңы сөздөрдү түшүндүрүү. Сабаттуулукка үйрөтүүдө алиппе мезгилинен тартып балдар үчүн түшүнүксүз, же ага чейин уга элек жаңы сөздөр көп кездешет. Мисалы, «туу» деген сөздүн маанисин түшүндүрүү үчүн мугалим балдар менен аңгемелешип, ал сөздүн маанисин түшүндүрүүдө туу ар бир мамлекетте бар экендигин көрсөтөт. Балдарга айрым сөздөрдүн өзүнө тиешелүү белгилерине карай салыштыруу менен стол партадан бийик, карандаш ручкадан жоон, дептер китепке караганда жука болот деп сөз түркүмдөрү жөнүндө тиешелүү маалыматтар билдирилет.

2. Класста жана мектептен тышкаркы убакта көркөм адабияттарды окуу менен мурда бейтааныш болгон көп сөздөрдүн маанисин билишет. Айрым тексттерди окуу менен, андагы синоним,

омоним, антоним сөздөрдү өзүнчө бөлүп белгилешет. Алсак, алдуу-күчтүү, кооз-сулуу, ак-кара, узун-кыска, бийик-жапыз деген антоним сөздөрү сын атоочтон түзүлгөн синоним, антонимдер экенин айтып беришет. Сүйлөмдөгү көп чекиттин ордуна зат атооч сөздөрдү таап жазгыла, же этишке тиешелүү синоним, антоним сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө ж.б. тапшырмалар менен чектелүүгө болбойт, балдардын кебин өстүрүү, сөз маданиятына үйрөтүүчү көнүгүүлөр системасы окуу китебинде берилүүсү зарыл.

V класста окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жана билим деңгээлине жараша алар менен аткарылуучу лексикалык көнүгүүлөрдүн бир катар түрлөрүн, атап айтканда, алардын системасын түзүү зарыл. Андай көнүгүүлөрдү аткаруу үчүн сөз составына, уңгулаш сөздөрдүн бири-бирине болгон айырмачылыктарына карата талдоолор жүргүзүлүп, өзүнчө өзгөчөлүктөрүн ажыратып, ар бир окуучунун жекече сөздүктөрүн түзүп, аны системалык түрдө толуктоо менен жазуу иштеринде кетирген мүнөздүү каталарды жоюунун үстүндө системалуу түрдө иштөө сыяктуу көнүгүүлөрдү дайыма жүргүзүүнү зарыл деп эсептейбиз.

Бир жана көп маанилүү сөздөр тууралуу өтүлгөн сабактарда төмөнкүдөй таблицаны (караңыз: №1 таблица) колдонуу сабактын натыйжалуулугун арттырат.

Тилибиздеги айрым сөздөр өзүнүн негизги маанисинен тышкары өтмө мааниде да колдонулат. Сөздүн өтмө мааниси анын тике маанисинен келип чыгат. Мурда колдонулуп жүргөн сөздөрдүн мааниси башка заттарга, буюмдарга, көрүнүштөргө ооштуруп колдонулгандыктан, анын тике мааниси аркылуу өтмө мааниси чагылдырылат. Сөздүн тике маанисинен улам пайда болгон жаңы мааниси биротоло калыптанган абалга жеткенде гана өтмө маанини берет.

Сөздөрдүн маанилери боюнча окуучулардын билимин бекемдөө

Бир маанилүү сөздөр	Көп маанилүү сөздөр	
	2-3 маанилүү сөздөр	Көп маанилүү сөздөр
Белес, жапыз, жырткы, атыр, төрт, таш, терек, дарек, аптека, ачуу, бетеге, бепани, денгээл, жангак, жалбыз, камера, кагаз, кенже, тегирмен, мамлекет, көгүчкөн, океан, оюнчук, капуста, өткүн, өтөө, сакал, селкичек, таалай.	Таттуу алма, алма багы, күн чыкты, үч күн, ич оорунун дарысы, октун дарысы, жарасы жарылды, бул ишке жарады, идиш-аяктын жугу, малдын жугу, жылдыздар көрүндү, баатырдын жылдызы, торпоктун томпою, томпогой чеке, кир жайылып турат, көңүл кирип айтса кетет.	<u>Даража</u> : даражасы жогору, 2-даражадагы диплом, сын атоочтун даражасы, илимий даража; <u>Жан</u> : жан багуу, жан талашуу, жан-жаныбарлар, жаны калбоо, жан берүү, жай бакты, жанында жок, шаардын жанында, жан-жөкөр, жиптин учу жанды.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн мындай сөздөрдүн төмөнкүдөй тике жана өтмө мааниси көрсөтүлгөн: Бала – бой жете элек жаш уул, кыз. Силердин канча балаңар бар? (Алиге чейин бала эле бойдон экенсин). Жиптин түйүнү десек, тике мааниде, ал эми иштин түйүнү десек өтмө маанини билдирет.

Сабак процессинде бул маанилерди мисалдар аркылуу берүү керек.

Сөздөрдүн тике жана өтмө мааниси

Тике маани	Өтмө маани
Жыландын тышы жылма, ичи заар. Абыштын жүрөк оорусу күчөп кетти. Быйыл көп бал алдык. Ашуунун белине аран чыкты. Ашым эки колу тең көтөрдү. Үйдөгү курч бычакты ким алды? Эки колу менен белин таянды. Тоок какылдап уясынан чыкты. Ашым бут кийимин чечип алды.	Бетке айткан сөздүн заары жок. Буу казандары - фабриканын жүрөгү. Токомдун бал сөздөрүн сагындым. Мен карыганда сени бел кылам. Бүткөндө кол булган койчу. Карыганда көзүмдүн курчу кетти. Ашуунун белине чейин бардык. Күн уясына баты. Керим абдан чечилип сүйлөдү.

Сөздүн тике жана өтмө маанисин окутууда конкреттүү мисалдар канчалык көп берилсе, түшүнүү да ошончолук натыйжалуу болот.

Иштин экинчи главасы «Синоним, омоним жана антонимдерди окутуунун методикасы» деп аталат. Сөздүн бул маанилерин окутуунун жолдорун өз-өзүнчө иштеп чыгууга аракет кылдык.

Кыргыз тилинин лексикасын окутууда синоним сөздөрдү жана синонимдик катарды үйрөтүү өзгөчө мааниге ээ. Алгач, синоним сөздөргө мүнөздүү белгилерге, алардын жасалуу жолдоруна кыскача токтололу.

Синонимдердин мүнөздүү белгиси катарында төмөнкүлөр эсептелет: а) мааниси жагынан бирдей, же бири-бирине жакын түшүнүктү билдирет; б) морфологиялык жагынан бир сөз түркүмүнө таандык болот; в) тыбыштык түзүлүшү жана морфологиялык курамы жагынан ар башка болот; г) синтаксистик жагынан бирдей сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Синоним сөздөр маанилеринин жакын-алыстыгына, стилдик түрлөрүнө, сөз айкашуу өзгөчөлүктөрүнө жана түзүлүшүнө карата толук (таалай-бакыт, жамгыр-жаан, сана-эсепте), толук эмес (өлүм-ажал, бут-аяк) жана контексттик (чап-каз, нур-шоола) синонимдер болуп болушат. Ошондой эле түгөйлөрү боюнча да ар түрдүү болот. Эки же андан ашык сөздөн турган синонимдердин тобу синонимдик катар деп аталат.

Синонимдер негизинен уңгу түрүндөгү төл сөздөрдөн: (эп-ык, кек-өч, от-чок, ич-же, тамак-аш, чий-сыз) сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу (-лык-чылык, -кеч-кой-кер, -луу-кой, -чы-кор, -чы-чуман, -дыр, -гыз, ж.б.) мүчөлөрдөн түзүлөт. Көп маанилүү сөздөрдөн (ак-таза-күноосуз, ат-ысым, атак-даңк, дүйнө-мүлк-байлык), фразеологиялык түрмөктөрдөн (өкүнүү-бармак тиштөө, калп-беш ордөгүн учуруу, чебер-колунан көөрү төгүлгөн, окшош-союп каптагандай), эвфемизм сөздөрдөн (өлдү-дүйнөдөн кайтты, көзүн жумду, чиркей-дыңылдак, чыйкан-сыздоок), жергиликтүү диалектинин эсебинен (жоолук-оромол, максым-ачкыл, жумуртка-тукум), башка тилден кирген сөздөр аркылуу (сызгыч-линейка, кеңеш-совет, уна-пудра, атыр-одекалон, дүкөн-магазин, аэроплан-самолет ж.б.) сөздөрдөн түзүлөт.¹

¹ Суранчиева Б. Кыргыз тилиндеги синонимдердин пайда болуу булактары. Китепте: Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. Фрунзе, 1965, 86-б.

Синонимдердин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин ажыратып көрсөтүү, окуучулардын морфологияны жакпы өз-өздөштүрүүгө болгон кызыгууларын арттырат. Кыргыз тилинде башка сөз түркүмдөрүнө караганда зат, сын атоочко жана этишке тиешелүү синонимдер көптүк кылат. Андай сөздөрдү таблица түрүндө көрсөтүү же доскага жазуу менен ар бирине карата мисалдарды келтирүүгө болот.

3-таблица.

Синонимдердин табияты жана түрлөрү

Зат атоочтон болгон синоним	Сын атоочтон болгон синоним	Этиштен болгон синонимдер	Тактоочтон болгон синонимдер
Курбу – шерик	Опкок – соргок	Байла – буу	Азандан – таң эртеден
Душман – кас	Бактылуу-ырыстуу	Сүйөн – жөлөн	Тез – бат
Жигит – улан	Баштагы – мурдагы	Тиле – сама	Азыр – эми
Желке – кезиге	Таттуу – ширин	Жолук – учура	Алга – илгери
Закон – жобо	Сулуу – чырайлуу	Жупта – түгөйлө	Мурун – небак
Курсак – карын	Жооп – момун	Ичеп – ычп	огуну – баякуну
Кеме – корабль	Эптүү – шыктуу	Тиле – эңсе	Заматта – тез эле
Кесип – өнөр	Ийри – кыйшык	Чуку – көөлө	Бат – ылдам
Душман – жоо	Тыкан – чыйрак	Катыр – кургат	Жапатаи – баятаи
Жолдош – курбу	Таттуу – ширин	Кет – жоно	Өгүнү – печак

Ушул сыяктуу таблицалар көп берилсе жалаң гана лексикалык талдоо жүргүзүү менен чектелбей, алардын сөз түркүмү жана синтаксистике байланыштуу кайсы сүйлөм мүчөлөрүнө кире тургандыгы жагынан да окуучулар көптү үйрөнүп алышат. Ошондуктан балдардын кебинин байлыгын, сөзүнүн маданиятын калыптандырууга көп көңүл бурууга тийиш.

Омоним грекче *homos*-бирдей, *onima*-ат, ысым деген сөздөн алынган. Ал эми омонимдер деп айтылышы бирдей, бирок мааниси башка сөздөрдү айтабыз: конок-келген конок (гость), конок-дан (просо). Кээ бир омонимдердин айтылышы ар түрдүү болгону менен жазылышы бири-бирине окшош болсо, мындай сөздөр омограф деп аталат: ток-курсагы ток, ток-электр тогу; карта-жылкынын картасы, карта-ойной турган карта.

Сөздөрдүн мындай тыбыштык жагынан окшошуп калышы, кээде сөз мүчөлөрүнүн окшоштугу менен да пайда болот. Аны төмөнкү таблицадан (жараңыз: №4 таблица) байкоого болот.

Бирдей сөз түркүмүнө таандык болуп, мааниси жагынан карама-каршы келген сөздөр **антонимдер** деп аталат. Бардык эле сөздөр антоним боло албайт. Ал үчүн мааниси карама-каршы келип, биринин каршы жагын көрсөтө турган сөздөрдүн болушу зарыл.

Омонимдердин пайда болушу

Полисемиялык жол	Фонетикалык жол	Грамматикалык жол
Кок I зелеп	Болуш I эт. «помогать»	Жеңил I сын. «легкий»
Кок II себо	Болуш II рс. Зат. «волесть»	Жеңил – II эт. «подчинаться»
Кок III синий	Дүрбү – I эт. (тополоңдо)	Казат I ар. Зат (война)
Кок IV голубой	Дүрбү II ир. Зат. «винокль»	Казат – II эт. «копать»
Кок V кыйлап	Такта – I эт. «уточнить»	Эрин I зат. «губа»
Кок VI кореш.	Такта II ир. Зат «доска»	Эрин – II эт. «ленится»
Коч I зат. «кочевна»	Кеп I зат. «футляр»	Такалуу I сын «паткованный»
Коч II эт. «кочевать»	Кеп II ир. «слово»	Такалуу II эт. «ушираться»

Антоним грек тилинин *anti* (каршы) жана *opima* (ат) деген сөзүнөн алынган. Ал уңгу түрүндө, мүчө жалганганда жана сүйлөм тизмегинен да кездешет. Уңгу түрүндөгү антонимдерге: ал – бер, аял – эркек, диалог – монолог, жакшы – жаман, арык – семиз сыяктуу сөздөр кирет. Изилдөөбүздө окуучулар кайгы деген сөзгө капа, кок деген сөзгө сары деген сөз антоним болот деп жаңылышканын көп эле байкадык. Демек, алар антоним менен синонимдин айырмасына жете түшүнө бербейт. Экинчиден, түстү белгилеген сөздөрдүн баарын эле (кызыл-көк, сары-жашыл) антоним катары кароо да жаңылыштык болот. Кээ бир сөз түркүмдөрү антонимдик касиетке ээ эмес экендигин, аны үчүн ак-кара антоним болот, ал эми сары-көк десек антоним боло албаганына суроолор берүү менен чечмелеп түшүндүрүү керек. Ошондой болгондо гана ага тиешелүү өзгөчүлүктөрдү толук өздөштүрө алышат. Кээде бир сөзгө эки же андан ашык сөздөр (өмүр – өлүм, ажал, чын – жалган, төгүн, калч, жакпы – жаман, начар, жогору – төмөн, ылдый) катар келип айтыла тургандыгын учуратууга болот.

Жаңы теманы түшүндүргөндө окуучулардын антоним жөнүндө билгендерин бышыктоо менен алардын ойлоо жана сүйлөө кебин өстүрүүгө байланыштуу алдын ала камдалган материалдарды окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө карай тарбиялык маанисин эсепке алуу менен туура тандап алынууга тийиш. Көнүгүүлөр окуучуларга түшүнүктүү болуп, алардын логикалык ойлоосун өстүрүүгө ылайыкталып, антонимдердин синоним, омонимден болгон айырмасын өзүнчө белгилеп көрсөтүү керек.

Жаңы тема боюнча ар кандай көпүгүү иштерин системалуу түрдө жүргүзгөндө гана карама-каршы маанидеги сөздөрдү көркөм адабияттардан алган антонимдерге талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында окуучулардын оозеки сүйлөгөн сөзүндө жана жазуу иштеринде туура пайдалана билгенге канчалык көп машыктырсак, ошончолук алардын билим деңгээли жогору болуп, программалык материалдарды терең өздөштүрүүгө жетишет.

Мындай маанилүү ишти эне тилин окутууда 5-класста системалык түрдө жүргүзгөндө гана окуучуларга пайдалуу боло тургандыгын көп жылдык мектеп практикасы далилдеп көрсөттү. Кыргыз тилинин башка бөлүмдөрүнө караганда лексиканы окутууда окуучулардын сөзүн өстүрүү боюнча көп иштерди аткарууга тийиш. 5-класста лексиканы өтүүдө ар кандай сөздүктөрдөн пайдаланып, сөздүн негизги маанисин жетишерлик түрдө түшүндүрүү менен көптөгөн жаңы сөздөрдү үйрөнүүгө жетишет.

Ишти үчүнчү главасы «Лексиканы окутууну өркүндөтүүнүн инновациялык ык-жолдору, каражаттары жана эксперименттик жумуштар» деп аталат. Аталышка ылайык лексиканы окутууну жакшыртууга карата ой-сунуштар айтылып, каражаттар тууралуу сөз болду.

Өткөн кылымдын 70-жылдарына салыштырганда мектеп окуучуларынын сабакка болгон кызыгуулары, тигил же бул сабакка болгон жетишүүлөрү төмөндөп кетти. Мындай абалдан чыгуунун бирден-бир жолу стандарттык эмес сабактын түрлөрүн кобойтуу болуп калды. Анын кеңири тараган түрүнө мисал кылып: сабак-оюн, сабак-кеңеш, сабак-чыгармачылык, сабак-аукцион, сабак-зачет, сабак-конкурс, сабак-фантазия, сабак-концерт, сабак-диалог, сабак-конференция, предмет аралык сабак, сабак-коз караш жана башка ар кандай түрлөрүн практикалоо улам кобойууда.

Мындай сабактарды окуучулар жактыргандыктан, ага активдүү катышып, мазмунуна толук түшүнүү менен ар бир жаңы темага болгон кызыгуулары жогорулагандыктан, стандарттык эмес сабактарды өткөргөн мугалимдердин саны жыл сайын артып келет. Бирок стандарттык эмес сабактар жетишкендик катары эсептелгени менен убакытты көп кетирип, ашыкча убакыт керчилик көп болгондуктан, жыл өткөн сайын ага болгон кызыгуулар кыйла басаңдай баштады б.а. жалпы билим берүүчү орто мектептерде окутуунун мазмунуна коюлган билим берүүнүн өнүктүрүүнүн мамлекеттик стратегиясынын талаптарына толук жооп бере албай калды. Мектептерде билим берүүнүн мазмуну жалпы адамзаттык жана улуттук кызыкчылыкты көздөйт. Жалпысынан билим берүүдө гуманизация, дифференциация, интеграция,

жаңы информациялык технологияны кеңири пайдалануу менен окутуу процессин чыгармачылык менен окутуу процесстерин жаңыртууга болгон аракеттер көп.

Соңку талаптарга ылайык кыргыз тилинин лексикасын окутууда анын көптөн бери пайдаланып келе жаткан традициялык формаларынан тышкары өнүккөн өлкөлөрдөгү жетишкендиктерди пайдаланып, ар кандай сүрөттөрдү, картина-плакаттарды, техникалык каражаттарды билгичтик менен пайдаланууга окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын жогорулатууга карата өз салымыбызды кошуга аракет кылдык. Окутуунун илимий-педагогикалык жоболорун, проблемаларын иштен чыгууда М.И.Махмутов, В.П.Беспалько, Т.А.Ильина, И.Э.Уит, Ю.Б.Эльконин, Н.Д.Хмель, В.К.Дьяченко, П.М.Эрдниев жана башка көп салым кошкону теориялык жана практикалык жактан далилденеи көрсөтүлүүдө башкача айтканда, билим берүүнүн мазмунуна жаңылыктарды киргизип, тарбия берүүнүн шартын жакшыртууга карата көптөгөн эмгектер жарык көрүүдө.

Инновация – жаңы билим берүүнүн негизинде жаңы зарылдыкты, жаңы керектөөлөрдү канааттандырууга багытталган аракет. Ал эми инновациялык технологиянын бири – модуль аркылуу окутуу. Аны үчүн ар бир сабакта басмадан чыккан же колдон жасалган көрсөтмөлүүлүктөрдү кенири пайдалануу зарыл. Окуучуларга терең билим жана патриоттук тарбия берүү максатында сабактын мазмунуна олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизип, өзгөчө, алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларга таянып окутуунун натыйжасында сабактын формасын жана мазмунун жакшыртуу менен аны бүгүнкү күндүн талаптарына ылайык келтирүү үчүн көп иштер аткарылууга тийиш. Ошондуктан 5-класста лексиканы окутуунун милдети – модульдук технологияны окуу процессинде көп пайдалануу зарылдыгы пайда болду.

V-VI класска арналган кыргыз тили окуу китебинен тышкары лексиканы окутууга көмөк көрсөтүп, көптөгөн материалдарды берүүдө «Кыргыз тилин окутуунун методикалык көрсөтмөсү», «Кыргыз тилинин көнүгүүлөр жыйнагы», «Изложение жана диктанттар жыйнагы», «Дидактикалык материалдар», «Изложение, сочинениелер жыйнагы», «Мектеп сочинениеси», «Кыргыз орфографиясынын эрежелери», «Кыргыз тилин окутуунун методикасы», «Байланыштуу кепти окутуунун негиздери», «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү», «Омонимдер сөздүгү», «Этимологиялык сөздүк», «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» ж.б. китептерди көрсөтүүгө болот. Ал эми мугалим менен окуучу аларды сабакта чыгармачылык менен пайдалануусу керек.

Кошумча окуу куралдарынын эң керектүүсү деп 1983-жылы басылган Х.К.Карасаевдин «Орфографиялык сөздүгүн» айтууга болот (мектеп окуучуларына арналган варианты да жарык көргөн). Анда кайсы сөз болсо да күмөн санаган сөздүн туура жазылышын ушул сөздүктөн таап алуу жеңил болот. Андан тышкары окуучулардын эне тилине болгон кызыгууларын жогорулатуу үчүн ар кандай мазмундагы илимий-популярдык адабияттардагы кыргыз тилинин лексикасына байланыштуу айтылган маалыматтарды сабак процессинде пайдаланууну талапка ылайык деп эсептейбиз.

ЭКСПЕРИМЕНТТИК ИШТЕРДИН ЖҮРҮШҮ ЖАНА ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Мугалимдердин ишиндеги негизги кыйынчылык программа менен окуу процессинин ортосундагы айырмачылыктар экенин байкоого болот. Программада көрсөтүлгөн бир катар адабияттарды окуучулар эмес, мугалимдер таба алышпайт.

Биз суроо-жооп сабагын Жалал-Абад, Ош областтык мугалимдердин билимин өркүндөтүү институтунда, бир нече мектептерде (Жалал-Абад шаары, Базаркоргон, Сузак райондорунда эксперимент жүргүзүлгөн мектептерде) колдондук. Ага 25 мугалим жана 165 окуучу катышты.

Таблица боюнча окуучулардын жоопторунун сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү төмөнкүдөй болду:

5-таблица.

Сыноого катышкан мугалимдердин ишкерлери

Катышкан мугалимдердин саны	Жооптордун саны	Окутуу кыйын деген мугалимдер	Окуучунун жообун жактагандар
25	25	18	12
Тажрыйбалуу мугалимдердин саны	Өз адистигинин топтолгон тажрыйбалары	Кошумча куралды талап кылган мугалимдер	Эксперименттерди жактаган мугалимдер
15	15	7	11

Педагогикалык эксперименттин андан кийинки түрү анкета толтуруу болду.

Анкеталык суроолорго жооп берүү үчүн окуучулар өзүнчө группаларга (топторго) бөлүнүп алынды. Мисалы:

III топто берилген анкетанын суроолору менен жоопторунун түрлөрү таблицаларда берилди.

6-таблица.

Окуучулардын билиминин жалпы деңгээлинин абалы

Окуучул. саны	Суроонун түрлөрү	Жооптор	Саны
50	- лексиканын бирдиги, лексика, лексикология деген эмне?	- сөз – лексиканын бирдиги болот. Лексикология – тил илиминин лексиканы, анын сөздүк составын текшерүүчү бир бөлүмү.	27
	Активдүү жана пассивдүү сөздүк запас деп эмнени айтабыз.	Активдүү сөздүк запас 300-400 дөн 1500- 2000 ге чейин болот. Андай сөздөр бара-бара пассивдүү сөздөргө айланып калышы мүмкүн.	20
	Лексикалык минимум деп эмнени айтабыз? Активдүү сөз эмнеге кичине бөлүмү керек?	- лексикалык минимум окуу планына ылайык белгиленет. Орто эсеп менен 300-400дөн 1500-2000ге чейин болот.	19
	Оозеки сүйлөшүү мааниси, нейтралдык лексиканын саны канча болууга тийиш.	- Бул суроого жооп бере албаймын. Ал сүйлөм курагында айтылууга тийиш.	20
	Тубаса сокур киши карды, сүтгү б.а. ак деген сөздү көрбөгүндүктөн, анын түсүн даңа элестете албайт? Сөздүн семантикалык мааниси кандай жолдор менен байланышат?	- Бул жагдай тилде семантикалык жылышты, вариантты пайда кылат. Ошонун өзү семантикалык эквивалент лексикалык эквивалентти жаратат. Жазуу деген сөздүн алгачкы мааниси графикалык из калтыруу болсо, техниканын өнүгүшү менен эфирге жазуу, магнитофонго жазуу, эсептик машинага жазуу болуп, сөздүн семантикалык мааниси байыды.	21
	Синоним, омоним, антонимдердин жеке маанилери кандай жолдор менен аныкталат?	Классстан, группалаш, курстан деген синонимдик катарлар пайда болду.	22
	Омонимдер кайсы сөз түркүмүнө түзүлөт? *Сөз жасоо, сөз оогортүү системасы, сөз айкалуу жагынан айырмаланабы?	Ага мисал кылып жеңил сын, жумшак сын, сындын таасири (сөз айкашы) сындан (сөз оогортүүчү мүчө), сында (-ла мүчөсү), сындык (-лык) мүчөсү жалганат.	21

Изилдөөнүн жыйынтыктары төмөнкүдөй корутунду чыгарууга жана айрым сунуштарды берүүгө мүмкүнчүлүк түздү:

1. Кыргыз тилинин лексикасы тууралуу окуучуларга маалымат берүү, окутуу иштери кыргыз тилин предмет катары окутуу менен бирдикте башталганы илимий-методикалык жактан туура чечилген;

2. Лексикага байланыштуу материалдар алгачкы окуу программаларынан жана окуу китептеринен баштап эле бериле баштап, ал улам толукталуу, өзгөрүү менен кыйла жакшыртылган. Бирок бүгүнкү окуу китептеринде берилген лингвистикалык маалыматтар жана аларды окутуу-үйрөтүү боюнча берилген дидактикалык суроо-талаптар азыркы талапка көп жагынан жооп бере албай калды, аларды өркүндөтүү зарыл;

3. Лексиканы окутууга байланыштуу алгачкы методикалык көз караштар, сунуштар «сөз өстүрүү» деген аталышта берилип келген. Кыргыз тилинин лексикасы лингвистикалык жактан Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахин, Б.Орузбаева, Х.Карасаев ж.б. тарабынан кеңири изилденгени менен аны окутуунун методикасы боюнча али көптөгөн маселелер чечиле элек.

4. Лексиканы окутуунун методикасын иштеп чыгуудагы өзөктүү маселелердин бири – сөз маанилерин окутуу маселеси. Бул маселени окутууда көнүгүү-машыгуу иштерин, текст түзүү, текстти талдоо жумуштарын системалуу жана ырааттуу жүргүзүүнүн мааниси чоң.

5. Сөз маанилерин окутууда салыптыруу, алмаштыруу, таптыруу сыяктуу жумуштарды жүргүзүү, схема, таблицаларды чыгармачылык менен пайдаланууну алгылыктуу деп эсептейбиз.

6. Синоним сөздөрдү окутуунун негизги максаты – окуучулардын сөз байлыгын гана өстүрүүнү көздөбөстөн, барыдан мурда, кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү менен, өз оюн так, жеткиликтүү, сөз маанилерин туура жана өз орду менен колдонууга үйрөтүү. Бул максатты ишке ашырууда мугалим бир нече милдеттерди чечүүгө тийиш. Алар:

- синоним сөздөрдүн кептеги ролун ачык түшүндүрүү;
- синонимдердин пайда болуу жолдорун жана катарларын өздөштүрүү;
- синоним сөздөрдү өз сүйлөөсүндө, жазуусунда кеңири колдонууга көнүктүрүү ж.б.

7. Омоним сөздөрдү билүүдө аларды контекстке карап, тексттеги маанисин жеткиликтүү түшүндүрүү зарыл. Мында көнүгүү иштери, текст менен иштөө, ребус, кроссворд сыяктуу ой жүгүртүүгө өбөлгө түзүүчү сөз оюндарын да пайдалануунун мааниси чоң.

8. Сөздөрдүн карама-каршы мааниде (антоним) колдонулушун тилдин өзүнөн (сөздөн) эмес, реалдуу турмуштан, чындыктан издеп, окуучуларды да кебинде антонимдерге ушундай мамиле кылууга үйрөтүү алгылыктуу.

Мектеп окуучулары тилдин лексикасы боюнча билим алууда төмөнкүдөй билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болушу зарыл:

- окуучулар өз кептеринде сөздөрдү алардын лексикалык маанисине ылайык колдонуулары;
- сөздүн өтмө маанилерин таба билүүгө жана алардын тексттеги маанисин түшүндүрө билүүгө;
- сөздөрдүн синонимдерин жана антонимдерин таба билүүлөрү;
- тилдин ар түрдүү сөздүктөрү менен өз алдынча иштей билүү;
- сөз байлыгын байытуунун жана аларды өз кебинде колдонуунун үстүндө дайыма иш алып баруулары;

Сөзгө лексикалык талдоо жүргүзүүдө төмөнкүлөрдү аныктап берүүлөрү зарыл:

- сөздүн бир же көп маанилүү экендигин;
- сөздүн тике же өтмө мааниде колдонулганын;
- берилген тексттеги сөздүн лексикалык маанисин аныктоо;
- тол же кабыл алынган сөз экендиги;
- берилген сөздүн синоним, омоним жана антоними бар же жок экендиги.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде жарыяланган:

1. Кыргыз мектептеринин 5-класстарында лексиканы окутуунун методикасы (кошумча окуу куралы), – Бишкек, 2005. –136 б.
2. Өнөр алды – кызыл тил. – Бишкек, 2007. – 103 б. (В. Мусаева менен авторлош)
3. Чечендик кеп, Бишкек, 2007. –93 б. (В.Мусаева, Ж.Жолдошева менен авторлош)
4. V класста лексиканы окутуунун айрым маселелери // Эл агартуу. –Бишкек, 2005. –№1-2. –19-26-б.б.
5. Омонимди окутуу // Эл агартуу. –Бишкек, 2005. –№1-2. –26-35-б.б.
6. Антонимдерди окутуу // Эл агартуу. –Бишкек, 2005. №3-4. –1-12-б.б.
7. Табу жана эвфемизмдер жөнүндө // Эл агартуу. –Бишкек, 2005. – №5-6. –1-4-б.б.
8. Сөздүн тике жана өтмө маанисин окутуу. Жыйнакта: Мамлекеттик тилди окутуунун актуалдуу маселелери. – Бишкек, 2007. –166-179-б.б.

Сарымсакова Бурайма Жээнбаевнанын 13.00.02. – окутуунун теориясы жана методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган «Кыргыз мектептеринин V класстарында лексиканы окутуунун методикасы» деген темадагы кандидаттык диссертациясына

Р Е З Ю М Е

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, сөз маанилери, синоним, омоним, антоним, лингвистикалык сөздүктөр, көнүгүү, лексикалык талдоо, билим, билгичтик, көндүм, кеп, кеп ишмердүүлүгү.

Изилдөөнүн объектиси: орто мектептин V классында кыргыз тилин окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз тилинин лексикасын 5-класста окутуунун лингвометодикалык негиздери.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилинин лексикасын 5- класста окутуунун теориялык жана методикалык негиздерин аныктоо жана практикага киргизүү.

Изилдөөнүн методдору: теориялык анализ, жалпылаштыруу жана конкреттештирүү, байкоо, анкета жүргүзүү, аңгемеленүү, педагогикалык эксперимент.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: кыргыз тилинин лексикасын 5-класста окутуунун методикасынын комплекстүү иштелип чыгышы, лексика боюнча көнүгүүлөр системасынын, лексикалык талдоонун жол-жоболорунун аныкталышы, ар түрдүү тил сөздүктөрү менен иштөөнүн ык-жолдорунун сунуш кылынышы, лексиканы окутуунун методикасынын системага салынышы.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: окуу программаларын, окуу китептерин өркүндөтүп түзүүгө, алардын мазмунун тактоого жана толуктоого кызмат кыла алышы, лексиканы окутуу процессине алгылыктуу жана ийкемдүү ык-жолдорду сунуш кылышы, кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине айрым маалымат-материалдарды бере алышы.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования Сарымсаковой Бураймы Жээнбаевной на тему «Методика преподавания лексики в 5 классе Кыргызской школы» по специальности 13.00.02 – теория и методика преподавания (кыргызский язык) на соискание ученой степени кандидата педагогических наук.

Ключевые слова: кыргызский язык, лексика, знания слов, синоним, омоним, антоним, лингвистические словари, упражнения, лексический анализ, знание, умение, навык речь, речевая деятельность.

Объект исследования: процесс обучения кыргызского языка в 5 классе средней школы.

Предмет исследования: лингводидактические основы обучения лексики кыргызского языка в 5 классе.

Цель исследования: определение и внедрение теоретических и методических задач обучения лексики кыргызского языка в 5 классе.

Методы исследования: теоретический метод, обобщение и конкретизация, наблюдение, анкетирование, беседа, педагогический эксперимент.

Научная новизна исследования: комплексная разработка методики обучения лексики кыргызского языка в 5 классе, определение системы упражнений по лексике и методов лексического анализа, предложение методов и приемов работы с различными языковыми словарями, приведение в систему методики обучения лексики.

Практическая значимость исследования: данное исследование может дать некоторые материалы для усовершенствованного составления учебных программ и учебников, для определения и дополнения их содержания, для использования приемлемых и гибких приемов методов в процессе обучения лексики. Также данный разработанный труд может иметь значимость в науке методики преподавания кыргызского языка.

RESUME

Saymsakova Buraima Jeenbaevna "Method of vocabulary teaching in 5th form in Kyrgyz schools" on speciality 13.00.02 – the theory and methodology of teaching

(Kyrgyz language)

Key words: the Kyrgyz language, vocabulary, word meanings, synonym, homonym, antonym, linguistic dictionaries, exercise, lexical analysis, knowledge, skill, practice, speech activity.

Object of the research: The process of the Kyrgyz language teaching in 5th form of secondary school.

Subject of the research: lingua didactic basis of teaching vocabulary of the Kyrgyz language in 5th form.

Purpose of the research: defining and introduction of the theoretical and methodical tasks of teaching vocabulary of the kyrgyz language in 5th form.

Methods of the research: the theoretical analysis, generalization and concrete definition, observation, questionnaire, conversation, pedagogical experiment.

Scientific novelty of the research: the complex working out of methods vocabulary teaching of the Kyrgyz language in 5th form has been made, the methods of lexical analysis and system of exercise vocabulary have been defined, the methods and ways of working with different linguistic dictionaries have been suggested: the methods of vocabulary teaching have been gathered into one system.

Practical value of the research: the work offered can give a number of materials for the improved compiling of curriculums and textbooks, for define and add their contents, for using the acceptable and flexible methods and ways in the process of teaching vocabulary, the given research also can be useful in the science of methods of the Kyrgyz language teaching.